

Жамгырчиева Гулина Толобаевна
АРХАИКАЛЫК МОТИВДЕРДИН КЫРГЫЗ ЭПОСТОРУНДА БЕРИЛИШИ
Жамгырчиева Гулина Толобаевна
АРХАИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В КЫРГЫЗСКОМ ЭПОСЕ
Zhamgyrchieva Gulina Tolobaevna
ARCHAIC MOTIF IN THE KYRGYZ EPOS

УДК: 398.22

Аннотация. Макаланын темасынын актуалдуулугу учурдагы кыргыз фольклористикасынын айрым маселелеринин бир болгон архаикалык мотивдер, архетип маселесин кыргыз эпосторунун мисалында ачып көрсөтүү болуп саналат. Кыргыз таанууда элдик эпостор зор роль аткарат. Алар – байыркы көчмөн маданияттын түпкүрүнөн жетилген жана көп доорлорду камтыган катмарлануулардан турган табияты татаал фольклордук чыгармалар. Алардын тутумунда мифтерден тартып кийинки доорлордогу тарыхый окуяларга чейин камтылган. Макалада кыргыз фольклористикасында мифологиялык эпостор катары таанылган эпостордун архаикалык мотивдери иликтөөгө алынды. Анда кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдердин, алардын мифологиялык башаттарынын кыргыз элинин руханий турмушунда образдуу чагылышы улуттук эстетикалык ойдун, идеянын көркөм сөздө материализацияланып берилиши катары каралат. Макаланын максаты – учурдагы кыргыз фольклористикасынын айрым актуалдуу маселелеринин бири болгон архаикалык мотивдер, архетип маселесин кыргыз эпосторунун мисалында ачып көрсөтүү. Ошондой эле эпос айтуучулардын мифологиялык, фольклордук образдарды, сюжеттерди чыгармачыл өздөштүрүүсүнүн мыйза ченемдерин илимий-теориялык жалпылоого аракет жасалды.

Түйүндүү сөздөр. Фольклордук чыгармачылык, эпос жанры, архаикалык мотивдер, мифологиялык образдар, архетип, эпос айтуучулар, эпикалык эстутум, салттуу сюжет, поэтика.

Аннотация.. Актуальность темы статьи заключается в раскрытии вопроса об архаических мотивах, архетипах, которые являются одним из вопросов современной кыргызской фольклористики, на примере кыргызского эпоса. Народные эпосы играют важную роль в кыргызологии. Это фольклорные произведения сложного характера, состоящие из наслоений, вызревших из истоков древней кочевой культуры и охвативших многие эпохи. Их система включает в себя всё – от мифов до исторических событий более поздних эпох. В статье исследованы архаические мотивы были, признанных мифологическим эпосом в кыргызской фольклористике. В ней образное отражение архаических мотивов кыргызского эпоса и их мифологических истоков в духовной жизни кыргызов рассматривается как материализация национальной эстетической мысли и идеи в художественном слове. Цель статьи – на примере кыргызского эпоса раскрыть проблему об архаических мотивах, архетипах, которые являются одними из наиболее актуальных проблем современной кыргызской фольклористики. Также предпринята попытка обобщить научно-теоретические правила творческого освоения мифологических и фольклорных образов и сюжетов сказителями эпоса.

Ключевые слова. Фольклорное творчество, эпический жанр, архаические мотивы, мифологические образы, архетип, эпические сказители, эпическая память, традиционный сюжет, поэтика.

Abstract. The relevance of the topic of the article lies in revealing the issue of archaic motifs, archetypes, which are one of the issues of modern Kyrgyz folklore, using the example of the Kyrgyz epic. Folk epics play an important role in Kyrgyz studies. These are folklore works of a complex nature, consisting of layers that have matured from the origins of ancient nomadic culture and spanned many eras. Their system includes everything from myths to historical events of later eras. The article examines the archaic motifs of epics, recognized as mythological epics in Kyrgyz folklore. In it, the figurative reflection of the archaic motifs of the Kyrgyz epic and their

mythological origins in the spiritual life of the Kyrgyz is considered as the materialization of national aesthetic thoughts and ideas in the artistic word. The purpose of the article is to use the example of the Kyrgyz epic to reveal the problem of archaic motifs, archetypes, which are one of the most pressing problems of modern Kyrgyz folklore. An attempt has also been made to generalize the scientific and theoretical rules for the creative development of mythological and folklore images and plots by epic storytellers.

Key words: *Folklore creativity, epic genre, archaic motifs, mythological images, archetype, epic storytellers, epic memory, traditional plot, poetics.*

Киришүү

Өнүгүүнүн узак эволюциялык жолун басып өткөн улуттук фольклор түрдүү өнүктөн изилденүүгө муктаж. Аны фольклордук, тарыхый, этнологиялык өнүктөрдөн комплекстүү изилдөө максатка ылайык. Элдик оозеки чыгармачылыктагы мифологиялык-архаикалык сюжеттер, көөнө мотивдерди мифопоэтикалык чагылуусуна байланыштырып изилдөө учурда фольклористикадагы актуалдуу маселелерден.

Элдик фольклор жалпы адамзаттын тарыхында обочолонуп турбайт, ал боордош түрк-монгол элдеринин жана дүйнө элдеринин мифологиялык-фольклордук чыгармачылыгы менен үндөшүп, кээде окшош мотивдерде биригет. Ошону менен бирге эле жалпы системасы, тематикасына карабай, жаратылган образдары, көркөм поэтикасы боюнча ар бир элдин оозеки чыгармачылыгы улуттук кайталангыс өзгөчөлүктөргө да ээ. Бул фольклордун жалпы адамзаттык идеясы, мифологиялык түпкү көрөңгөсү, уюткусубар экенин көрсөтүп турат. Элдик жөө жомоктордогу, эпостордогу көөнө сюжети, салттуу формулалык стиль анын архаикалуу поэтикасынын далили жана аладамзаттын рухий дүйнөсүнүн абалы тазалыгына, кол тийбестигине негизделген, нукура аруулугуна ылайыкташып түптөлгөн байыркы мифологиялык түшүнүктөрдөн.

Байыркы кыргыз элинин мифтен башат алган оозеки чыгармачылыгындагы көөнө поэтиканын ордун белгилөө, элдин көп доорлорду башынан кечирген тарыхында эзелки көркөм сөз туундулары болгон мифтердин, эпостордун, жөө жомокторун көөнө поэтикасынын ордун аныктоо алардын сакталышы, салттуулугу сыяктуу маселелерди аныктоодо кызмат өтөйт.

Кыргыз эпостору көчмөн маданияттын түпкүрүнөн жетилген жана көп доорлорду камтыган катмарлануулардан турган табияты татаал фольклордук чыгармалар болсо, жөө жомоктор кара сөз түрүндөгү, көлөмү чакан, жаралыш доору боюнча (айрыкча айбанаттар тууралуу жана сыйкырдуу-кереметтүү жөө жомоктор) байыркы чыгармалардан. Бул түрк-монгол элдериндеги элдик оозеки чыгармачылыктын спецификасы десек болот.

Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында мифтер адамзаттын байыркы аң-сезиминин көркөм өнүмү катары өзгөчө мааниге ээ экендиги белгилүү. Элдик чыгармачылыктын көлөмдүү туундусу болгон эпостордо мифологиялык түшүнүктөр чыгарма жаралган күндөн тартып өз ордун тапкан десек десек жаңылышпайбыз. Буга далил катары мифологиялык эпостордо кездешкен көптөгөн сюжеттерди, каармандарды келтирүүгө болот жана аларды илимий андап үйрөнүү ата-бабалардын дүйнө түшүнүмүн дагы конкреттештирип билүүгө шарт түзөт. Оозеки адабиятыбызды өздөштүрүү аркылуу руханий маданиятыбыздын өзгөчөлүгүн тереңдеп түшүнүүгө мүмкүнчүлүк ачылары ачык. Эпостордун, жөө жомоктордун архаикалык катмарларын изилдөө иштери табигый түрдө алардын генезисине тиешелүү маселелерге алып барат. Аларда тапсыз коомго ылайык байыркы архаикалык мотивдердин кездешери, мифтик элементтер, мотивдер анын көөнөлүгүнөн кабар берип турат.

Негизги бөлүм

Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында мифтер адамзаттын байыркы аң-сезиминин көркөм өнүмү катары өзгөчө мааниге ээ. Фольклордук чыгармачылыктын көлөмдүү туундусу болгон эпостор, анын ичинде улуу “Манас” эпосунда мифологиялык түшүнүктөр чыгарма жаралган күндөн тартып өз ордун тапкан десек десек жаңылышпайбыз. Кыргыз фольклору мифологиялык көз караштарга, түшүнүктөргө, таанып-билүүлөргө, образдарга абдан бай келип, майда афоризмдерден тартып көлөмдүү

эпосторго чейин өзүнүн эбегейсиз, универсалдуу, чексиз ордун тапкан, чыгармачылыктын эң бийик чегине жеткирген көркөм каражатты түзөт. Мифологиянын фольклорго сиңирилген булактарына караганда дүйнө элдеринин тажрыйбасында этимологиялык, космогоникалык, антропогониялык, этногоникалык, эсхатологиялык, зоогонистикалык, баатырдык, календардык категориядагы мифтердин бардык түрлөрү учурайт жана алардын түрлөрү кыргыз фольклорунда толук жашайт.

Кыргыз фольклору, анын ичинен эпостору баатырдык мифтерге өтө бай келип, Эр Төштүк, Кожожаш, Манас, Семетей, Сейтек, Жоодарбешим, Көкүл, Жаныш, Байыш сыяктуу баатырлардын жеке турпатына байланышкан мифтик башаттары, касиеттери сакталып калган, укмуштуу-кереметтүү жөө жомоктордогу айрым персонаждар да ушундай башталмаларга, мүнөзгө ээ. Манас баатырдын архетиптик образы мифтен башат алып, хаосту, башаламандыкты жеңип, дүйнөнү иреттөөчү каарман катары келет. Эпостун көптөгөн доорлор оозеки айтылып келген узак жолунда баатырдын образы улам кийинки доорлордун талабына ылайыкташып, жердик адамга айланганын баамдоого болот.

Мифтик таанып-билүү же аң-сезимдин мифтик түшүнүктөрдү адамзат үчүн дайыма аралаш жашай турган психологиялык процесс болгондуктан, көркөм ой жүгүртүүнүн негизги таяна турган рычагына айланып, байыркы архаикалык катмардан тартып, адам акылынын өнүккөн азыркы илим менен техника жаралган доорго чейин эффективдүү ыңгай таап, дайыма адам акылында жашап келет. Мифтик көз караштар образдык, кошумча персонаждык формаларда өнүгүп, фольклордук чыгармалардагы реалисттик турмушка аралашып, көптөгөн жанрлардын көркөм байышына, композициялык курулушуна, сюжеттик турпатына, окуядагы эпизоддорго көмөк көрсөтөт, ал гана эмес айрым жанрларда башкы-жетектөөчү образдык ролун аткарат, алар жазма адабиятка да өз таасирин тийгизген. Алсак, укмуштуу-кереметтүү, айбандар жөнүндөгү жөө жомоктордо, легенда-уламыштарда жана мифологиялык эпостордо тиешелүү ролун аткарып жүргөн. Мифологиялык образдар жана кейипкерлер – фольклордук эстетиканын өнүгүү жолунда көптөгөн көркөм образдарды өз принцибинде, түпкү табиятына ылайык иштеп чыгат. Байыркы адамдар табият көрүнүштөрүн, турмуш чындыгын, биологиялык өсүп-өнүгүүнү, физикалык мыйзам ченемдүүлүктү өздүк таанып-билүүнүн шартында салыштырып, жамааттык-уруучулук мамилелерге тутумдаштырышкан, өздөштүрүүнүн айла-амалын табышкан. Ошентип, айбанаттар дүйнөсүнөн ажыраган алгачкы адамдардын акыл-эсинде, таанып-билүүсүндө реалдуулукка караганда кыялый ой жүгүртүү, фантастикалык акыл-чабыттоо, өзгөчө элестөө, жандуу-жаныбарларга табынуу, кубулуштарга ишенүү менен аларда диний-мифологиялык система үстөмдүк кылган. Натыйжада, логикалуу чындыкка караганда диний-мифологиялык образдар аркылуу ой жүгүртүү талабы үстөмдүк кылып, фантастикалык сюжеттер айласыздан адам түшүнүгүндө жаралган. Фольклорист Е.М. Мелетинский белгилегендей: “Эпикалык эстеликтер дүйнөлүк адабияттын тарыхынын түпбашатында турат” [1. 5].

Мифология жандуу, кыймылдуу, өзгөрүлмөлүү келип, адамдагы примитивдүү түшүнүктөргө тыгыз айкалышып, теңирчилик, анимисттик, фетиштик, тотемдик, магиялык, шамандык жана исламдык диндердин жаралышына башкы негиз болуп, мифологиялык образдар системасы өнүгүп чыккан жана алар көркөм синкретизмдин карамагына өткөн. Ага фетиштик түшүнүктөр: духтар, кут дааруу; анимисттик таанып-билүүдөгү: ишенимдер, жан кирүү, тил бүтүү, арбактар колдоо тотемдик таануулардагы: пирлер, кудайлар, ээси, колдоочулар; магиялык ишенимдер – сөз сыйкыры, тил күчү, жан бүтүү; шамандык касиеттер: бакшычылык, сыйынуучулук, табынуучулук касиеттер кирип, көөнө доордогу жөнөкөй түшүнүктөгү элге сиңген. Сөз күчүнө ишенүү этностун, уруунун, элдин руханий динамикалуу кубатына байланышкан абстракттуу түшүнүк экендиги талашсыз. Кыргыз эпостору “Манас”, “Эр Төштүк” ж.б. тектеш монгол, бурят, тибеттиктерде орток кездешкен “Гэсэр” эпосу жана монгол, калмак элдеринде бирдей учураган “Жангар” эпостору ж.б. менен типологиялык окшоштукта болуп, мазмундук, идеялык-көркөмдүк жагынын үндөшүп турат. Ошондой эле бул эпосторду жакындаштырган нерсе тектеш тили, б.а. алардын алтай тил уясынын топторуна кирүүсү жана архаикалуулугу болуп саналат.

Жогорудагыларга үндөш кыргыз фольклорундагы архаикалык-мифологиялык башаттарга ээ чыгармалардын дагы бири «Көкүл» жомогу болуп саналат. Ал кыргыз элинде гана эмес тектеш түрк элдеринин аймагында, тактап айтканда, бараба, тобол татарларында да айтылган. Андагы каармандардын жана кереметтүү кейипкерлердин мифтик теги, антропоморфтук касиеттери чыгарманын архаикалуулугун тастыктайт. Жанрдык жагынан кыргыз элинде жана сибирлик татарларда да алгачкы башаты кереметтүү жомоктун үлгүсүндө. Мында Көкүл баатырдын алптарды, дөөлөрдү жеңип үйлөнүүсү, анын минген атынын кубулуучулу сапатка ээ болуусу, Карач аттуу агасын жана уруусун эркиндикке чыгаруусу, Карачты тирилтиши жана башка сюжеттик мотивдер бирдей кездешет. Кыргыз элдик фольклорунда «Көкүл» эпостук деңгээлде өнүктүрүлгөн, бараба, тобол татарларында жөө жомок формасында кездешет. Мындан кыргыз эли өткөн доорлордо Сибирь элдери менен бир аймакта жашап, бирдей мифологиялык ойломго, бирдей маданиятка, фольклордук салтка ээ болгондугу көрүнөт. Мындай типтеги чыгармаларды В.Я. Пропп мамлекетке чейинки эпос [2. 15] деп атаса, В.М. Жирмунский баатырдык жомок дейт [3. 3]. «Көкүл» жомогунда мифологиялык кейипкерлер: жезкембир, алптар, дөөлөр, антропоморфтук жандыктар катышат. «Эр Төштүктөгүдөй» эле башкы батыр жер түбүнө түшөт, ошондой эле көккө чыгат жана да дөөлөр, алптар менен алышып жеңип үйлөнөт, эл-жерин жоодон азат кылат.

Кыргыз фольклорундагы мифологиялык образдар зооморфтук жана антропоморфтук түспөлдө болуп – дүйнө көрүнүшүн, турмуштук касиетин, өздүк сапаттарын сыйкырлап, кереметтеп, таандыктап, айбанаттарга, канаттууларга, ал гана эмес адам түспөлүндөгү жандыктарга табынууларды пайда кылган. Кыргыз мифологиясында анимисттик аң-сезимдин орун алган тажрыйбасында демонологиялык системага кирген образдар өзгөчө орунду ээлейт. Алар кыргыз эпосторунда – желмогуз, алп дөө, алп кара куш, ажыдаар, албарсты, пери, жез тырмак, кайып, арбак, кайберен, өңдүү персонаждарда учурайт.

Эпостун XIX кылымда Ч.Ч.Валиханов аты белгиленбеген манасчыдан жаздырып алган “Көкөтөйдүн ашы” үзүндүсүндө Манас баатыр: “Кабагы бийик, өңү саз, / Эңгечер бойлуу эр Манас. / Каны бир кара, бети көк, / Боору чаар, сырты көк, / Мына жалы көк ала, сарыгер эле. / Баатыр Манас сурасан/ Көкжал дөбөт бөрү эле”, [4.87], - деп сыпатталат. Мындагы “каны кара, бети көк”, “жалы көк ала”, “көкжал бөрү” деген сыпаттоолор өтө көөнө болуп адамзаттын алгачкы көркөм ой жүгүртүүсүнөн кабар берет, байыркы баатырлардын колдоочусу көк бөрү болуп, аны тотем катары тутунганы ачык көрүнүп турат. Бул таризде окумуштуулар Р.З.Кыдырбаева, М.Борбугуловдордун эпостун көөнө поэтикасы эзелки дүйнөтаанымдын үлгүлөрүн көрсөтүп турары тууралуу пикирлерине толук кошулуу максатка ылайыктуу. Эпостогу мындай маанилик, мазмундук каражаттар анын көркөм формасы менен шайкеш келип, айкалышкан кооз гармонияны түзгөнү тексттен көрүнөт. Көркөм сөз каражаттарынан троптун татаал түрү болгон гипербола эпостун поэтикасындагы байыркы башкы каражат болуп саналат. Гиперболалар каармандардын портреттик мүнөздөмөлөрүндө, тулпар, буудан аттарды сыпаттоодо, кейипкерлердин укмуштуу эрдик иш-аракеттерин баяндоодо, табият көрүнүштөрүн сүрөттөөдө кеңири пайдаланылат. Маселен, “жан казандай башы бар, жаткан иттей кашы бар”, “бетинен беш байпактык түк чыгып”, “чаткаягы Чаткалдай, жүрүп кетсе чатына, жүктүү төө баткандай”, “муштай-муштай кара таш, таноосуна кирип-чыгып калды дейт”, “чырпыктары чынардай, чымчыктары улардай” ж.б. Ал эми баатырдын курал-жарактары, “асмандан түшкөн алты курчтун” сыпатталышында архаикалык поэтизациялоо арбын кездешет. Эпосто кыргыз салттуу ыр түзүлүшүндөгү бардык уйкаштыктын түрлөрү бар: кайчы уйкаш, эгиз, аттама, аксак, туташ уйкаш. Ыр сабынын аягындагы уйкаш менен катар сап башындагы уйкаштык– аллитерация менен түрмөктүн (строфанын) аягындагы уйкаштык бир учурда колдонулат, түрмөктүн ичинде уйкашпай калган бир да сөз жок. Маселен, Ч.Валиханов жазып алган “Көкөтөйдүн ашы” үзүндүсүндө тулпарды сүрөттөөдө төмөнкүдөй саптар кездешет: Кабыргада калкан бар, / Кан жайласа кебелбес. / Куйругунда кудук бар, / Кулан суулап түгөтпөс [4. 21].

Дүйнө элдеринин оозеки чыгармачылыгындагыдай эле кыргыз фольклорунда, анын ичинде кыргыз эпосторунда да мифтик, легендалык сюжеттер орун алган, алар ар түрдүү жана көп кырдуу. Элдик оозеки чыгармалардын көөнө поэтикасы өнүгүүнүн узак жолдорун басып өтүп биздин күндөргө жетип келди. Анын алгачкы мифтик түспөлүндөгү архаикалык белгилер калыптануу, өнүгүү эволюциясынын кийинки этаптарында өтмө маанидеги көркөм сөз каражаттары менен толукталып жүрүп олтурган, бирок, ошол эле мезгилде эпос өз тулкусундагы көөнө катмарларда баштапкы мифтик дүйнөтаанымдын белгилерин сактап калган.

Коротунду жана алынган натыйжалар

Кыргыз эпосторундагы (“Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш”) мифологиялык-архаикалык сюжеттерди, көөнө мотивдерди жана каарман-кейипкерлерди алардын мифопоэтикалык, конфессионалдык чагылуусуна байланыштырып изилдөө төмөнкү жыйынтыктарга алып келди.

Эпостордо архаикалык түшүнүктөрдүн, образдык ой жүгүртүүлөрдүн байыркы рудименттери сакталган, кыргыз элинин солярдык, лунардык, астралдык абалкы түшүнүктөрү, ишенимдери, башкача айтканда, Көк Теңирге, Күнгө, Айга сыйынганын, ага ылайык мифтик каарман Манастын алар түспөлдүү сыпатынын мифопоэтикалык чагылышы ачык көрүнөрүн түрк-монгол эпостору менен салыштырмалуу планда ачып көрсөтүүгө аракет жасалды. Иликтөөгө алынган кыргыз эпостору архаикалык өзөктүү болуп, эпостордун көп доорлорду басып өткөн оозеки калыптануу жолунда катмарланып, толуктала бергендиги байкалары белгиленди. Алар кыргыз эпосторунун жанрдык-стадиялык өнүгүшүнүн алгачкы этабын чагылдырат. “Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” эпосторунда мифологиялык образдар катышып, архаикалык мотивдерден турган эпикалык сюжет калыптанган. “Эр Төштүктө” Төштүктүн жер алдына түшүшү жана андагы окуялары, “Манаста” Алмамбетке байланыштуу окуялар, Кошойдун окуялары, итаалы эли тууралуу, Макел дөө тууралуу ж.б. сюжеттер, “Кожожашта” болсо адам менен кайберендин ортосундагы мамиле жөнүндөгү сюжеттер болуп саналат. Манастын образы ачык мифологиялык белгилерге ээ. Алмамбеттин теги кош генеалогиялуу болуп, нурдан бүткөн деп берилсе, Каныкей, Айчүрөк, Аруукелердин образдарынын теги кайыптар дүйнөсү менен байланыштырылат [5; 6; 7].

Эпостордогу архаикалык образдар уруунун, элдин эзелки дүйнө таанымы, түшүнүктөрү менен байланышып, сюжет курууда негизги ролду ойнойт. Аларга адам кейипкерлер, дөө-перилер, киши кейпиндеги желмогуздар, жарым адам, жарым жаныбар кейпиндеги метаморфозалык жандыктар кирет. Мында баатырдын мифтик образынын бара-бара кадимки адам түрүнө келиши, бирок андан кийин да ошол мифологиялык касиеттери сыртка чыгып турары анын портреттик сыпаттамаларынан байкалары белгиленди. Эпостун классикалык баатырдык эпос катары белгилери пайда болгонго чейинки мезгилиндеги архаикалуу катмары ушул сыяктуу көөнө мотивдерден айкындалат. Ал эми Эр Төштүк – байыркы адамдын эзелки түшүнүгүнө ылайык үч кабат дүйнөнүн жер түбүндөгү кабатынын каны, анын мурдагы башкаруучусу Көкдөөнү женип, кызына үйлөнгөн баатыр. Бул эки эпостун хронологиялык жактан да жалпылыгы сюжеттик алардагы сюжеттик тутумдун кесилишинен да байкоого болот. “Кожожаш” эпосундагы башкы каарман, көзгө атар мерген Кожожаштын алгачкы жамааттык коомдогу табияттан даяр азыкты аңчылык кылуу менен таап жеген, элин баккан көөнө турмушун баяндап, ошол жөнөкөй жан сактоо аракети менен жашоо кечирүүнүн ичиндеги жаратылыш менен гармонияда болуу, аны сактоо, ага жоопкерчиликтүү болуу, ашыкча колдонбоо сыяктуу улуу, бийик идеяны көтөрүп чыгат.

Адабияттар:

1. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. – М., 1963.
2. Пропп В.Я. Поэтика фольклора. – М., 1968.
3. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л, 1974.
4. Манас. Көкөтөйдүн ашы. Ч. Валиханов жазып алган үзүндү. – Бишкек, 1995.
5. Кожожаш. Эпос. “Эл адабияты” сериясы. I т. – Б., 1996.
6. Эр Төштүк. Эпос. “Эл адабияты” сериясы. II т. – Б., 1996.
7. Манас. Эпос. С. Орозбак уулунун варианты: II китеп. – Ф.: Кыргызстан, 1980.
8. Манас. Эпос. С. Орозбак уулунун варианты: III китеп. – Б., 1995.
9. Авазов, Э. А. Тарыхый изилдөөлөрдөгү моделдештирүү усулдарынын мааниси жана ролу / Э. А. Авазов // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 3-1(61). – P. 6-11. – EDN UPXECG.
10. Көчкүнов, А. С. Хунн доору жана "Манас" (с.Орозбаков жана С.Каралаевдин варианттары боюнча "Манас" эпосунун келип чыгышынын тарыхый негиздерин изилдөө маселелерине карата) / А. С. Көчкүнов // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 3-2(62). – P. 65-72. – EDN MNEOGF.